

K OTÁZKE PÔVODU A VÝVINU KONCEPCIE PANSOFIE U J. A. KOMENSKÉHO

JAROMÍR ČERVENKA

V novembri tohto roku si pripomíname tristé výročie úmrtia jedného z najznámejších predstaviteľov českej kultúry, filozofa, jazykovedca a zakladateľa modernej pedagogiky Jana Ámosa Komenského (1592–1670). Pri tejto príležitosti uverejňujeme v našom časopise komeniologické štúdiu Jaromíra Červenku.

R

Pojem pansofie u Komenského nie je možné definovať jednoznačne, lebo časom nielenže jeho obsah podliehal rôznym zmenám, ale sa postupne rozširoval jeho rozsah. Možno tu rozlišovať tri postupné vývojové epochy:

V prvom období, ktoré možno zhruba vymedziť rokmi 1628–1633¹, mala byť „kresťanská pansofia“, ktorú Komenský označoval i názvom *Janua rerum*, školskou učebnicou a mala predstavovať akýsi metafyzický protiobraz k „vecnej“ *Janua linguarum*. Ako *Janua linguarum* podávala systematický prehľad vecí vo svetle, tak mala *Janua rerum* podávať systematický prehľad všeobecných pojmov a ich vzťahov.² O jej koncepcii nevieme nič bližšieho; Komenský sa obmedzuje len na poznámku, že prameňmi, z ktorých má vytrysknúť, majú byť fyzika, metafyzika a didaktika.³

Druhé obdobie možno približne ohraničiť rokmi 1634–1642. Knižka Petra Laurenberga, nadpísaná *Pansophia sive paedia philosophica*, ktorá vyšla v Rostocku 1933, dala Komenskému podnet k hlbšiemu a širšiemu chápaniu pansofie; pansofia mala byť výťahom z troch božích kníh, z prírody, ľudskej mysli a Písma,⁴ t. j. mala zhrňať v sebe všetko ľudské vedenie. Mala byť novým systémom vied, a na rozdiel od vtedajších len opisujúcich encyklopédií mala byť akousi encyklopédiou chápanou zvnútra a predstavovať jednotný a organický celok vied, odpovedajúci jednotnej a organickej štruktúre univerza.⁵ Filozofický základ tejto novej sústavy vied videl Komenský v princípe všeobecnej harmónie panujúcej v kozme a v predstave stálej vzájomnej korešpondencie makrokozmu a mikrokozmu. Človek môže podľa mienky Komenského pozorovaním prírody okolo seba poznať večné idey a normy svetového poriadku, obsiahnuté v Bohu ako v archetype a odzrkadľujúce sa vo viditeľnom svetle ako v eklype. Tak sa môže jednak dopracovať poznania skutočnej a nezvratnej

¹ V liste Hottonovi z 4. 3. 1642 (A. Patera, *J. A. Komenského korespondence*. Praha 1892 — ďalej citované skratkou *Pat.* — s. 50) poznamenáva, že začal uvažovať o pansofii pred štrnástimi rokmi, t. j. r. 1628. Je však pravdepodobné, že táto myšlienka vznikla v ňom ešte skoršie, ako ukážeme na príslušnom mieste.

² List G. Winklerovi z r. 1631 (*Pat.* 13), list J. Docemiovi z r. 1633 (*Pat.*, 16). Porov. i *Continuatio admonitionis fraternalis* § 47.

³ *Physicae synopsis* (vyd. J. Reber, Giessen 1896, 40).

⁴ *Diluc. praef.*, § 5–6.

⁵ *Prodrom.*, § 39.

pravdy, ktorú obsahuje svet ideí, jednak podľa takto poznaných ideí vytvárať zase dielo svojich rúk a svojho ducha, ktoré sú napodobením (antitypus) večných ideí, obsiahnutých v Bohu a odrážajúcich sa v prírode.⁶ Pansofia vyrastá teda v tomto období v akúsi filozofiu vyššieho stupňa, v ktorej jednak splýva filozofia s teológiou a ktorá ďalej obsahuje nielen filozofiu v celej šírke vtedajšieho chápania, t. j. vlastnú filozofiu a všetky odborné vedy spolu so všetkými odbornými znalosťami a vedomosťami, ale i teoretické princípy spoločnosti vyvodzované zo všeobecných zákonov od najmenších jej celkov (rodina, škola, obec) až po najväčší (národ, štát, univerzálna ríša).

Tretie obdobie sa začína pobytom Komenského v Anglicku v rokoch 1641—1642 a napísaným tu spisom *Via lucis*,⁷ a vyvrcholuje potom veľkým, nedokončeným dielom, nazvaným *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*.⁸ Rozsah pojmu pansofie, ktorá znamenala v predchádzajúcich obdobiach „všemúdrost“, „vševedomosť“, rozširuje sa v ďalekosiahly projekt nápravy ľudstva — Komenský výslovne prehlasuje svoju Konzultáciu za rozšírenie svojho pansofického plánu⁹ — v náčrt univerzálnej spoločnosti reformy, založenej na správnom poznaní, t. j. správnej znalosti božských i ľudských vecí a poriadku panujúceho v univerze, ako ho podáva vlastná pansofia, ďalej na správnej aplikácii týchto znalostí v praktickom konaní; myšlienka všeobecnej nápravy ľudstva je tu založená na jeho náležitom vzdelaní. Vlastná pansofia, ktorá podáva obsah tohto vzdelania a má byť vštepovaná všetkému ľudstvu — Komenský ju niekedy na rozlíšenie od pansofie, chápanej teraz v širšom zmysle ako všeobecná náprava ľudstva, nazýva pantaxiou¹⁰ — stáva sa tu základom a východiskom celého nápravného systému. Vzhľadom na staršiu koncepciu, ktorá bola najúplnejšie vyložená v spise *Prodromus pansophiae*, je nová koncepcia, známa z rukopisu objaveného v Halle, obohatená predovšetkým rozšírením noetického základu o učenie o vrodenných všeobecných pojmoch, snahách a schopnostiach k činu, ktoré sa stávajú pre človeka normou správneho poznania, chcenia a konania, ďalej trojica archetypus—ektypus—antitypus rozširuje sa tu v sústave pansofických svetov, kde k descendenčnému radu svetov stvorených bohom, pristupuje i ascendenčný rad svetov vytváraných človekom na základe poznania večných ideí a noriem. *Pansofia*, resp. *pantaxia*, obsahuje teda v tejto rozšírenej koncepcii všetko, čo treba človeku vedieť. K nej sa pripojujú v konzultačnom súbore ďalšie spisy: *Pampaedia*, v ktorej sa vysvetľuje, ako toto všetko treba všetkým ľuďom vštepovať, *Panglottia* potom *skrže čo*, t. j. akým prostriedkom, t. j. pomocou univerzálnej filozofickej reči, *Panorthosia* konečne podáva obraz organizácie svetovej spolupráce pre všeobecnú nápravu spoločnosti a vykreslenie ako by mala spoločnosť

⁶ *Prodrom.*, § 69—81.

⁷ Bol vydaný len až r. 1668 v Amsterdame.

⁸ Dielo sa zachovalo v nehotovom rukopise, objavenom r. 1935—1936 D. Číževským, v knižnici sirotinca v Halle n. S. Bolo vydané až r. 1966 v Prahe. Ďalej sa cituje skratkou *Cons.*

⁹ List Wolzogenovi z júna 1645: ... pansophicos, aut potius uti nunc votorum extensae sunt metae, de emendatione rerum humanarum consultatio (*Pat.*, 104).

¹⁰ Predhovor k celej Konzultácii § 8 (*Cons.* I, 4).

vyzerať po náprave. Okrem týchto spisov Konzultácie, ktoré vysvetľujú základ, prostriedky a cieľ nápravného diela, obsahuje súbor ešte *Panaugiu*, spis noetického a metodologického charakteru, podávajúci základné princípy poznania a metódy, ktorých sa potom pridŕžiava Komenský v ďalšom svojom výklade, ďalej *Panorthosiu* a *Pannuthesiu*, z ktorých prvá je veľkolepou expozíciou celého nápravného projektu, druhá nie menej významným epilógom celého konzultačného diela. V tejto záverečnej koncepcii Komenského pansofie sú príznačné najmä dva motívy. Prvý je racionalistický motív. Komenský stojí tu na dávnom Sokratovom stanovisku, že ani jeden človek nerobí chyby vedome, ale vždy len z nevedomosti, ďalej že cnosť je poznanie, a preto je možné sa ju naučiť. Preto je presvedčený, že ľudstvo, ak bude vyzbrojené správnym poznaním, bude nevyhnutne i správne konať. Pretože jediná cesta k všeobecnej náprave zkaženého ľudstva je správne pansofické vzdelanie, musí sa ono dostať náležitou výchovou všetkým ľuďom. Druhý základný motív, ktorý presťupuje celú Konzultáciu, je iracionalistický. Je to Komenského chiliastické presvedčenie a viera v revelácie. V pevnej dôvere, že nastáva posledná epocha ľudstva, tisícročná Kristova ríša, pokladá v duchu vtedajších i starších chiliastických tradícií tak možnosť vševedenia všetkého ľudstva, ako aj jeho všeobecnú nápravu za ľahko dosiahnuteľnú. Odtiaľ vychádza optimizmus celej rozšírenej koncepcie jeho pansofie a rovnako i jej základný omyl.

Spomenuli sme, že prvá zmienka o Komenského úmysle pracovať na pansofii pochádza z r. 1631¹¹ a že podľa jeho vlastného svedectva začal sa touto myšlienkou zaoberať asi od r. 1628.¹² Tieto dáta možno pokladať za termín, keď v ňom dozrela táto myšlienka a keď sa začal usilovať uviesť ju v skutok, ale treba predpokladať predtým dlhšie obdobie jej zrenia. Prvé, hoci ešte nejasné a neurčité impulzy k svojim neskorším plánom dostal azda už počas svojich štúdií v Herborne. Tu sa oboznámil jednak s encyklopedickými plánmi svojho obľúbeného učiteľa Johanna Heinricha Alsteda, autora neskorších veľkých a ešte i Leibnizom vysoko cenených encyklopédií,¹³ ktoré vyvolali v ňom túžbu napísať veľké encyklopedické dielo pre potreby svojich krajanov — tento plán začal uskutočňovať hneď po svojom návrate do vlasti, keď začal písať *Theatrum universitatis rerum* — ďalej potom s chiliastickými myšlienkami, ktoré tu zastával okrem spomenutého Alsteda i druhý herbornský profesor Johann Piscator.¹⁴ Encyklopedizmus a chiliazmus stali sa teda základmi, z ktorých začali v priebehu niekoľkých rokov vyrastať dve hlavné smernice Komenského pansofickej idey: špeciálnym spôsobom chápaná encyklopédia a chiliastická viera v nápravu ľudstva pred koncom sveta. Okrem toho sa tu Komenský ešte oboznámil s hermetickou prírodnou filozofiou paracelzovského smeru z Alstedovej

¹¹ List G. Winklerovi (*Pat.*, 13). Porov. i zmienku Komenského v predhovore k *Prodomus pansoph.* (*Opera didactica omnia* — ďalej skratka *ODO* — I, 403), že úspech spisu *Janua linguarum* (vyšla 1631) mu vnukol myšlienku napísať „pulcherrimam quandam encyclopaediolam seu pansophiolam“.

¹² Pozri spomenutý list Hottonovi (*Pat.*, 50).

¹³ Sú to *Cursus philosophici encyclopaedia* (Herborn 1620), *Triumphus bibliorum sacrorum* (Frankfurt 1625), *Encyclopaedia septem tomis distincta* (Herborn 1630).

¹⁴ *De zelo sine scientia et charitate*, Amsterdam 1669, 8.

knihy *Physica harmonica*,¹⁵ ktorá jednak upevnila jeho odmietavé stanovisko k školskému aristotelizmu, jednak položila základy k jeho neskoršej prírodnej filozofii, na ktorej potom v druhej polovici tridsiatych rokov začal budovať svoju pansofiu.

Po týchto cestách postupoval Komenského filozofický vývin i po návrate do vlasti. Jeho rozchod so školskou filozofiou scholasticko-aristotelovskou a priklonenie sa k platónskej, resp. novoplatónskej filozofickej orientácii, s ktorou sa oboznámil, ako sme spomenuli už v Herborne z Alstedovho opisu „chemickej“, t. j. paracelzovsko-hermetickej prírodnej filozofie v jeho *Harmonickej fyzike*, bol dovŕšený štúdiom Augustínových spisov, na ktorom založil úvodnú stať k svojmu *Theatrum universitatis rerum*, a oboznámenie sa s Cusanovou filozofiou, ktorá mu dala niektoré základné pojmy jeho neskoršej vlastnej filozofie, najmä triadický princíp bytia, učenie o koincidencii protív a o vzťahoch makrokozmu a mikrokozmu, a nie menej i obraz sveta, v ktorom je všetko spojené v jediný dokonalý a úplne harmonický celok. Ďalším, aspoň podľa mojej mienky podstatným a ešte nie dosť oceneným podnetom k vývinu neskoršej Komenského koncepcie pansofie bolo jeho oboznámenie sa s myšlienkovým svetom spoločnosti Bratstva Ružového kríža a s nemeckou mystikou.

Živnou pôdou, z ktorej vyrástlo tajomné a mnohými záhadami obklopené Bratstvo Ružového kríža v 2. pol. 16. stor.,¹⁷ bola vtedajšia všeobecná nálada, naklonená k mystike a chiliaizmu. Učenie rozenkruciánov sa zakladalo na Paracelsovej filozofii a jeho zameranie bolo chiliastické. Nadväzovalo ďalej i na staršie chiliastické názory, najmä kalaberského opáta Joachima de Floris z konca 13. stor., okrem toho prevzalo do seba i početné myšlienky staršej i vtedajšej mystiky. Podľa predpovede Peracelsa, „veľkého reformátora“, sa mala začať posledná epocha ľudstva pred koncom sveta, „zlatý vek“, obdobie tisícročnej Kristovej ríše na zemi r. 1599 alebo 1602—1603.¹⁸ Mala sa začať opätovným príchodom proroka Eliáša na svet, ktorého príchod pred koncom sveta predpovedal prorok Malachiáš,¹⁹ Eliáša — umelca (*Elias artista*), veľkého alchymistu, ktorý vraj otvorí ľudstvu všetky tajomstvá prírody, neba i zeme, a tým povznesie ľudí k akémusi druhu vševedenia a všemohúcnosti.²⁰ Preto si

¹⁵ Prvé vydanie vyšlo v Herborne 1612. — Nie je pochybné, že Komenský sa s touto knihou oboznámil, lebo tu išlo jednak o literárnu novinku, jednak o dielo jeho najobľúbenejšieho učiteľa.

¹⁶ S Cusanovými názormi oboznámil sa z výboru jeho spisov, ktorý usporiadal r. 1510 norimberský lekár Ulricus Pinder (*De iterato sociniano irenico iterata admonitio*. Amsterdam 1661, 117 n.). Porov. J. Patočka, *Cusanus a Komenský*. *Pedagogika* 4, 1954, 508—523.

¹⁷ Najlepšie a najúplnejšie informácie o Bratstve Ružového kríža podáva W. E. Peuckert, *Die Rosenkreutzer. Zur Geschichte einer Reformation*. Jena 1928. — Podrobnejší výklad o pôsobení rozenkruciánskych myšlienok na Komenského podáva J. Červenka, *Die Naturphilosophie des J. A. Comenius*, Praha-Hanau 1970, 46—52.

¹⁸ *Practica auf Europen*. Norimberk 1529 a viac ráz. Porov. Peuckert, *Rosenkreutzer*, 8, 51.

¹⁹ Tamtiež, 4, 5. Ecco ego mittam vobis Eliam prophetam antequam veniat dies Domini magnus et horribilis.

²⁰ Na základe uvedeného Malachiášovho proroctva vytvorila sa u rozenkruciánov legenda, že Eliáš, ktorý sa navráti na svet, odhalí ľudstvu všetky tajomstvá prírody. Podľa správy Heliophila a Parcis (*Nova disquisitio de Helia artista Theophrasto*, Marburg 1606 a 1608 — traktát je otláčený v Zetznerovom *Theatrum chemicum*, 1613, 4, 247, 337) položil

kládli členovia Bratstva Ružového kríža za úlohu pripraviť ľudí na túto novú epochu generálnou reformáciou, všeobecnou nápravou ľudstva. Preto sa zaoberali veľkorysými emendačnými plánmi, ktoré mali byť založené na novej filozofii, vyplývajúcej z božieho svetla a zo svetla prírody, na pansofii, v ktorej malo splynúť všetko, čo sa dosiaľ oddelene podávalo vo filozofii a teológii. Základom tejto pansofie, filozofie vyššieho stupňa, mala byť prírodná Paracelsova filozofia, obohatená myšlienkami stredovekej mystiky, názormi staršej i novej hermetiky, kabalistov a renesančných platonikov. V tejto mystickej a chiliastickej atmosfére vyrástol v 2. pol. 16. stor. a začiatkom 17. stor. celý rad pansofických spisov, ktoré sa sprvu rozmnožovali len odpisovaním, lebo boli určené len pre zasvätených, ale v 2. desaťročí 17. stor. začali sa hromadne vydávať tlačou. Vtedy okrem mnohých iných spisov z tohto myšlienkového okruhu dostalo sa do rúk zainteresovanej verejnosti okolo r. 1576 napísané a r. 1619 tlačou vydané obsiahle pansofické kompendium všetkých vecí od Aegidia Gutmana, nadpísané *Die Offenbarung der göttlichen Majestät*,²¹ okolo roku 1597 napísané a r. 1615 v Gdansku vydané *Echo der von Gott erleuchteten Fraternitas R. C.* (t. j. Roscae Crucis) od Julia Sperbera,²² r. 1619 vo Frankfurte vydané *Naturae sanctuarium, quod est physica hermetica* od Henrika Nollia,²³ *Pandora magnalium naturalium aurea* od Benedikta Figula (Strassburg 1607), *Clypeum veritatis* od Irenaea Agnosta,²⁴ *Speculum sopicum Rhodo-Stauroticum* od Theophila Schweighardta z Kostnice²⁵ a ďalej tri veľmi dôležité spisy, nadpísané *Die Confession und Bekenntniss der Societät und Bruderschaft R. C.* (Kassel 1613), *Fama fraternitatis oder Bruderschaft des hochlöblichen Ordens der R. C.* (Kassel 1614) a *Die chemische Hochzeit Christiani Rosenkreuz anno 1459* (Strassburg 1616), ktoré napísal v svojej mladosti neskorší významný luteránsky teológ a spoločenský reformátor Johann Valentin Andreae.²⁶

Andreae sa stal okolo začiatku dvadsiatych rokov obľúbeným autorom Komenského.²⁷ Komenský pilne čítal jeho spisy, zhromažďoval všetko, čo Andreae

základ k tejto legende Paracelsus, ktorý prvý písal o Eliášovi — umelcovi. (De tinct. phys. 4. — Paracelsus, Sämtliche Werke, vyd. B. Aschner, Jena 1926, 3, 320; De natura rerum, kap. 8, 3, 666 — Aschner.) Porov. i. Peuckert, *Rosenkr.* 45—51. — O úzkom vzťahu Komenského k myšlienkovému okruhu rozenkruciánov svedčí, že v posledných rokoch svojho života sa touto legendou o Eliášovi — umelcovi veľmi zaoberal a spis, ktorý mal byť dovŕšením Konzultácie, chcel napísať *Clamores Eliae*. V jeho pozostalosti sa zachoval obsiahly zväzok takto nadpísaných nesúvislých konceptov a fragmentov, kde Komenský veľmi často hovorí o Eliášovom návrate, ba dokonca i sám seba prehlasuje za onoho navráťivšieho sa Eliáša. (Pozri A. Škarka, *Komenskys Schrift Clamores Eliae als Variante der Consultatio*. Acta Comeniana 25, 1969, 205.)

²¹ Peuckert, *Rosenkreutzer*, 29.

²² Tamtiež, 36.

²³ W. Begemann, *Zum Gebrauch des Wortes „Pansophia“ vor Comenius*. Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 5, 1896, 210—212.

²⁴ Vyd. 1618 — Pozri Peuckert, *Rosenkr.*, 132.

²⁵ V. Begemann v uvedenej správe, 212—221.

²⁶ Tieto spisy vyšli anonymne a o ich autorstve sa vyslovili pochybnosti, lebo Andreae sa k nim neskoršie nechcel priznať. Ich pravosť dokázal po dôkladnej analýze Peuckert, *Rosenkr.* 75—76, 90, 95—98.

²⁷ Podľa L. Kellera (*Comenius und die Akademien der Naturphilosophen des 17. Jhrds*. Monatshefte der Comenius-Gesellschaft 4, 1895, 167) začal sa zaoberať Andreaeho spismi pravdepodobne už od r. 1617.

napísal, korešpondoval s ním o náprave ľudskej spoločnosti²⁸ a veľmi ľutoval, keď o jeho spisy prišiel pri požiari v Lešne.²⁹ Jeho preslávený *Labyrint sveta* je v podstate samostatná poeticky spracovaná a kuzánskymi myšlienkami obohatená parafráza dvoch traktátov Andreaeho,³⁰ a neskoršie sa sám priznáva, že z Andreaeho spisov má počiatky všetkých svojich pansofických úvah.³¹ Všetko toto svedčí o tom, nakoľko ho zaujali názory Andreaeho, a preto je celkom isté, čo potvrdzuje aj celý rad skutočností, ktoré uvediem — že začal zháňať i iné spisy z tejto myšlienkového oblasti. Tým sa mu otvorili i nové a široké obzory záhadného a tajomného myšlienkového sveta rozenkruciánov, sveta pansofie, jemu v tom čase a jeho vtedajšom duševnom stave takého blízkeho, a dali mu nielen prvý impulz k úvahám o vytvorení pansofie, ale i niektoré smernice, ktoré potom zachoval v svojej začiatkovej i neskoršej koncepcii.

Už čo sa týka samého termínu „pansofia“, nie je možné pochybovať, že ho prevzal Komenský z rozenkruciánskej literatúry. Je iste nesprávny názor, ktorý zastávali J. V. Novák a J. Hendrich,³² že si ho vyvolil podľa spomenutej Laurenbergovej knihy, ktorá vyšla až r. 1633, kým u Komenského máme ho už doložený v liste G. Winklerovi z r. 1631.³³ Je to slovo celkom nové, ktoré sa nevyskytuje vôbec v antickej tradícii a ktoré nemá ani Komenského učiteľ Alsted, ktorý odvážne vytváraľ mnoho gréckych neologizmov.³⁴ Avšak v rozenkruciánskej literatúre bolo vtedy už celkom bežné a i jeho význam sa tu chápe skoro tak isto, ako mu neskoršie rozumel Komenský. Ako doklad stačí snád uviesť, že Henricus Nollus definuje pansofiu ako „rerum superiorum et inferiorum ex infallibili harmonia scientia“ a za jej základ určuje summum ens, infimum ens a entia intermedia,³⁵ Benedikt Figulus udáva na začiatku svojej Pandory tie isté tri pramene, odkiaľ čerpá pansofia všetko svoje poznanie, ako neskoršie Komenský: das grosse mächtige Cirkelrunde Buch der Natur, welches Buch Macrocosmus genennet wird... zum anderen das kleine Buch... welches der Mensch ist... und dieses wird Microcosmus genennet. Das dritte Buch ist Sacra Biblia...³⁶ Julius Sperber v predhovore k svojmu Echo der

²⁸ Tieto listy vyšli v *Methodus linguarum novissima*, kap. 29.

²⁹ List Hessenthalerovi z 1. 9. 1656 (*Pat.*, 180—190).

³⁰ Sú to spisy *Peregrini in patria errores* (Strasburg 1618) a *Civis Christiani sive peregrini quondam errantis restitutio* (Strasburg 1619). Ako ukázal J. V. Novák v predhovore k svojmu vydaniu *Labyrintu sveta* (Všetky spisy J. A. Komenského — ďalej skratka VSJAK — 15, 184) a dôkladnom komentári k tomuto spisu, mal Komenský vtedy poruke ešte aj iné Andreaeho a niektoré rozenkruciánske spisy.

³¹ V citovanom liste Hessenthalerovi o tom píše: inde enim fere mihi primordia pansophicarum cogitationum hausta erant (*Pat.*, 189).

³² J. A. Komenský, *Jeho život a spisy*. Praha 1932, 294.

³³ Pozri pozn. 2.

³⁴ V antickej tradícii sa termín „pansofia“ vôbec nevyskytuje, len termín „pansofos“, a to ojedinele u Platóna (*Politeia* 598 D) a na viacerých miestach u Filóna z Alexandrie (*Indices ad Philonis Alexandrini opera*, vyd. H. Leisegang, Berlín 1926—1930, II, 621). U Alsteda prichádza toto slovo raz (*Encyclop.* 1630, 1. kn. 3, *Archilogia*, kap 1, 73). Termín „pansophia“ objavuje sa však až v rozenkruciánskej literatúre.

³⁵ V Dodatku I. k uvedenému spisu. Porov. i W. Begemann, c. d., 210—221.

³⁶ Porov. W. E. Peuckert, *Pansophia. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie*. Stuttgart 1936, 400.

von Gott erleuchteten Fraternitas R. C. vyzýva práve tak, ako neskoršie Komenský vo *Via lucis* a v *Panegersii*, panovníkov, mestá a bohatých ľudí, aby založili a finálne zabezpečili kolegium určených mužov, ktorí by sa mohli nerušene zaoberať božou múdrosťou, a podáva tu dokonca i zákony takejto spoločnosti.³⁷ A Theophilus Schweighardt z Kostnice nielenže v spomenutom spise *Speculum sophericum* podáva akýsi náčrt rozenkruciánskej pansofie, ale pre lepšie pochopenie svojho výkladu pripája i názornú schému „pansofického stromu“, ktorá prezrádza, že jeho chápanie pansofie je veľmi blízke neskoršej Komenského koncepcii.³⁸ To ako myslím ukazuje celkom jasne, že pôvod termínu „pansofie“ u Komenského a v hlavných črtách i jadro jeho chápania vševedy, vyúsťujúcej potom neskoršie do myšlienky všenápravy, budovanej na základe všeobecného pansofického vzdelania, treba hľadať v myšlienkovvej sfére Bratstva Ružového kríža.

Druhý podstatný prameň, v ktorom treba hľadať korene Komenského pansofickej myšlienky, je staršia a vtedajšia mystika najmä nemecká, ktorá podobne ako svetový názor rozenkruciánov, zakladá sa na hermeticko-paracelzovskej filozofii a stala sa neskoršie i Komenskému základom jeho obrazu sveta a prírody. Sklon k mystike prejavil Komenský celkom jasne v tzv. utešujúcich spisoch z dvadsiatych rokov a príčinu toho treba hľadať iste nie v poslednom rade v jeho vtedajších životných osudoch, ktoré ho nútili obracať pohľad od neutešenej vonkajšej skutočnosti skôr do vlastného vnútra. Po mnohých rokoch sa sám priznáva, že poznal spisy Bernharda z Clairvaux, Johanna Taulera, Tomáša Kompenského, Sebastiána Francka, Johanna Arndta, Johanna Gerharda — spomína tu i anonymný spis *Theologia Teutsch* z konca 14. stor., ktorý r. 1518 vydal Martin Luther — a dodáva, že okrem toho preštudoval i spisy iných mystických autorov.³⁹ Medzi týmito inými sa nepochybne skrýva i zhorelecký mysliteľ Jakob Böhme, ktorý podstatne zapôsobil na myslenie Komenského v polovici dvadsiatych rokov a ktorý v tom istom smere ovplyvnil tak jeho chápanie prírody ako jednotného organického celku, ako aj koncepciu jeho neskoršej pansofie.⁴⁰

Böhmovo meno sa nevyskytuje okrem dvoch skrytých narážok⁴¹ Komenského v celom diele ani raz, a to ozaj z toho istého dôvodu, ako by sme sa tu iste nikdy nestretli ani s menom Cusanovým, ktorý mal predsa na vývin Komenského filozofických názorov taký zásadný význam, keby ho nebol Daniel Zwicker prinútil uviesť jeho meno v jednej teologickej polemike.⁴² Dôvod tohto mlčania bol azda prostý: meno Cusana, kardinála rímskej cirkvi práve tak

³⁷ Porov. Peuckert, *Rosenkreutzer*, 36 n.

³⁸ Podrobnejší výklad o tomto spise podáva W. Begemann v uvedenej práci, 212—221. Vyšla tu i schéma Schweighardtovho „pansofického stromu“. Porov. i Peuckert, *Pansophia*, 418—421.

³⁹ List D. Stolciovi z 20. 6. 1940 (J. Kvačala, *Korrespondence J. A. Komenského a vrstevníků jeho*. Nová sbírka — ďalej citované skratkou Kvač. — Praha 1897, 2, 61).

⁴⁰ O tom, že Böhmovi nebola myšlienka pansofie cudzia, svedčí i to, že jeden z jeho spisov má názov *Mysterium pansophericum*.

⁴¹ Pansof. gr. 2 (Cons. I, 359), gr. 3 (Cons. I, 418). Bližšie J. Červenka, *Die Naturphilosophie des Comenius*, 60, pozn. 61.

⁴² *De iterato sociniano irenico iterata admonitio*. Amsterdam 1661, 117 n.

ako meno Böhma, zlopestného kacíra, ktorému nemal byť povolený ani cirkevný pohreb, malo zlý zvuk pre uši tak členov Jednoty bratskej, ako aj pre ortodoxných protestantov. I neskôr boli síce proti Böhmovmu vplyvu na Komenského niektoré námietky, ale aj tak ho treba pokladať za dokázaný a nepochybný,⁴³ a jasne sa prejavil v spise *Centrum securitatis* z r. 1625, najmä böhmovskou koncepciou sveta ako stromu, ktorý vyrastá a organicky sa rozvíja z jedného koreňa.⁴⁴ Strom sa stáva od tých čias Komenskému symbolom nielen sveta ako makrokozmu a človeka ako mikrokozmu, ale i pansofie,⁴⁵ vyššej vedy, ktorá vstúpuje človeku ako mikrokozmu úplné a organické vedenie o makrokozme, a *Centrum securitatis*, hoci jeho poslanie bolo utešujúce a nemalo riešiť filozofické problémy, stáva sa svojou celkovou kuzánsko-paracelzovsko-böhmovskou koncepciou⁴⁶ kľúčovým spisom k vývinu Komenského prírodnej filozofii aj jeho pansofie.

Táto skutočnosť sa odráža v práci Komenského už v nasledujúcich rokoch. Pre svoje výklady na lešenskom gymnáziu koncipuje prednášky z fyziky, z ktorých vznikol potom jeho spis *Physicae synopsis*, kde obraz prírody je v podstate rozšírením a doplnením obrazu sveta, ako ho vypodobnil v *Centrum securitatis*. Je to organické chápanie sveta, kde všetko vyrastá z jedného koreňa a jedno s druhým navzájom súvisí, celková filozofická orientácia je tu okrem niektorých, nie veľmi početných výnimiek, paracelzovská, človek tu vystupuje ako proti makrokozmu postavený mikrokozmos, ktorý obsahuje v sebe všetko v zavinutej podobe (implicite), čo makrokozmos, v rozvinutej podobe (explicite).⁴⁷ V tom istom čase napísal Komenský i učebnicu metafyziky s názvom *Prima philosophia*,⁴⁸ založenej na triadickej, kuzánskej koncepcii sveta, ktorej sa potom pridržiaval po celý svoj život. Konečne v tých istých rokoch (1628–1630) napísal i českú verziu *Didaktiky*, kde téza makrokozmu a mikrokozmu sa aplikuje na vyučovanie: v človeku ako mikrokozmu je obsiahnuté všetko, čo je obsahom makrokozmu, preto pri vyučovaní sa nemusí vnášať do neho nič zvonka, ale treba len rozvíjať to, čo už je v ňom.⁴⁹ A tým sú dané tri disciplíny: fyzika, metafyzika a didaktika, z ktorých, ako sme už spomenuli, má sa vyvinúť pansofia⁵⁰ a tá, ak má riadne slúžiť svojmu cieľu, musí sa tiež podobáť stromu.⁵¹ Pokusom o učebnicu tohto druhu, podávajúcu vecnú

⁴³ Ukázal to opäť najnovšie K. Schaller v predhovore k vydaniu nemeckého prekladu spisu *Centrum securitatis* z r. 1734, ktorého autorom bol Andreas Macher. Heidelberg 1964, 9–10. Bližšie o Böhmovom vplyve na Komenského a o tomto spore pozri J. Červenka, *Naturphilosophie*, 53–54, 58–61.

⁴⁴ Kap. 1 (s. 49–50, Schaller).

⁴⁵ Je tu zrejmý vzťah k myšlienkovému okruhu rozenkruciánov. Pripomeňme si „pansofický strom“ Schweighardta z Kostnice, o ktorom sa už hovorilo. Podrobnejšie o stromovej symbolike pozri Červenka, *Die Grundlagen der pansophischen Idee des J. A. Comenius*. Acta Comeniana 25, 1969, 79–81. Porov. aj *Naturphilosophie* 58 n.

⁴⁶ Rozbor príslušných statí pozri Červenka, *Naturphilosophie*, 52–59.

⁴⁷ *Phys. syn.* 9, 21 (308–309, Reber).

⁴⁸ *Prima philosophia* tlačou nevyšla. Z tzv. leningradského rukopisu ju vydal J. Červenka, *Acta Comeniana* 23, 1965, 81–97.

⁴⁹ *Česká didaktika*, 5, 2 (vyd. J. V. Novák, VSJAK 4, Brno 1913, 76, 78). Pozri aj *Velká didaktika* 5, 5.

⁵⁰ Pozri pozn. č. 3.

⁵¹ *Prodr.*, § 39.

konceptiu sveta, je r. 1631 vydaná *Janua linguarum*, akási pansofia in nuce, ktorá svojou štruktúrou a usporiadaním látky zhruba už odpovedá hallskej pansofii.⁵² Metafyzický obraz sveta, t. j. sústavu všeobecných ideí a noriem, ktoré sa uskutočňujú vo vecnom svete, mala podávať *Janua rerum*. Pri práci na nej sa však vynorili Komenskému neprekonateľné ťažkosti, a hoci jej vydanie bolo hlásené v lipskom kníhkupeckom katalógu už na r. 1635,⁵³ ostala zatiaľ len projektom.

Azda od polovice tridsiatych rokov dostáva sa myšlienka pansofie u Komenského do ďalšieho vývojového štádia. Nechápe ju už ako školskú príručku, ale ako nový systém vedy. V pripravenom, ale tlačou nevydanom spise *Praecognita pansophiae* z r. 1635⁵⁴ ju definuje ako súhrn múdrosti, ktorá sa vzťahuje na človeka, v *Pansophiae prodromus*⁵⁵ je mu pansofia úplnou, všetko v sebe obsahujúcou a po všetkých stránkach spolu súvisiacou múdrosťou. Pansofia nie je tu už myslená ako učebnica pre určitý vekový stupeň, ale ako hniha, zhŕňajúca v sebe všetko ľudské vedenie vôbec. V Komenskom ožíva dávna jeho myšlienka napísať encyklopédiu, ale teraz je to už encyklopédia iná, ako malo byť *Theatrum universitatis rerum*. Je to encyklopédia špecificky chápaná, ktorá nemá už byť len súhrnom vedomostí, syntézou vedeckých poznatkov, roztriedených podľa vonkajších kritérií, ale verným obrazom univerza. A pretože štruktúra univerza je podľa jeho hermeticko-paracelzovského názoru organická, musí byť i organicky koncipovaná i táto nová sústava vied. Nesmie sa podobáť encyklopédiám v obvyklom vtedajšom zmysle slova, ktoré sa podľa mienky Komenského podobajú starostlivo zrovnaným hromadám dreva, ale musí sa podobáť stromu, na ktorom všetko rastie z jediného koreňa.⁵⁶ A v *Pansophiae diatyposis* stretávame sa s konkrétnym obrazom tejto stromovej symboliky.⁵⁷ Z koreňa vyrastá kmeň, ktorý značí vedu o ideách, t. j. pansofickú metafyziku. Tri konáre, ktoré vyrastajú z kmeňa, predstavujú súbory poznatkov, a to o prírode, umení a duchu. Sila, ktorá všetkým preniká, je boh, ktorý prebýva vo večnosti a spolu i usporadúva a riadi všetko pozemské. Plody tohto stromu sú konečne rôzne druhy praxe, vyplývajúce z pravdivého a správneho poznania. Böhmovská symbolika stromu, vyjadrená v *Centrum securitatis*, sa tu plne rozvíja a súčasne podáva i plán, ktorý Komenský potom uskutočnil v hallskej Pansofii.

Až dosiaľ bol účel pansofie len náukový a bol si sám sebe cieľom. Úlohou

⁵² Spracovanie organického harmonického obrazu sveta vykazuje tu, pravda, ešte početné nedostatky, ktorých si bol Komenský dobre vedomý, a preto už v predhovore k 1. vydaniu (§ 30) sľuboval nové spracovanie. To uskutočnil za svojho pobytu v Elbingu a vydal ho v Ležne 1649. Táto práca je už ozaj malou pansofiou a obsahuje v skratke to, čo podáva hallská Pansofia v stupňoch 4–7, t. j. látku hmotného sveta, sveta ľudskej práce, sveta mravného a sveta duchovného. (Porov. J. Červenka, *Dva typy Komenského Dveří jazyků a různá jejich zpracování*. Acta Comeniana 18, 1959, 24–34.) Metafyzický základ, t. j. obsah možného (ideálneho) sveta mala podávať *Janua rerum*, ktorá mala byť k nej pripojená ako druhý diel (List J. Wolzogenovi z 7. 1. 1643 — *Pat.*, 66). To sa však neuskutočnilo.

⁵³ *Diluc.*, predhovor § 8.

⁵⁴ G. H. Turnbull, *J. A. Komenského dva spisy vševedné*. Praha 1951, 31.

⁵⁵ § 7.

⁵⁶ *Prodr.*, § 39.

⁵⁷ Tamtiež 2, 30 (Amsterdam 1645, 120 n.).

pansofie bolo dať človeku najdokonalejšie a skutočnej pravde odpovedajúce vzdelanie. V treťom období nadobúda však vývin Komenského pansofickej myšlienky pojem jeho pansofie rozsah ešte širší a rozlišuje sa na všeobecnú nápravu ľudstva. Vlastná pansofia, vševeda, stáva sa podkladom, na ktorom sa má uskutočňovať zlepšenie ľudstva, a to podľa predpokladu, že človek, ktorý pozná pravdu, nemôže robiť chyby, a preto musí správne konať a keď pozná harmóniu, panujúcu vo svete, môže, vie a chce ju uskutočňovať i v živote spoločnosti. Táto nová koncepcia pansofie je doplnená ešte chiliastickým a revelačným aspektom, ktorý dáva Komenského viere záruku, že úloha urobí všetkých ľudí účastných na všepoznaní, a tým zaistiť nápravu celého ľudstva, bude nielen možná, ale i ľahká — tento názor preniká celý predhovor ku Konzultácii⁵⁸ — lebo zaručujú to jednak vývody starších a vtedajších chiliastov, jednak proroctvá, ktoré sa vynorili v jeho dobe a ktorým veril a vieru v ne propagoval. Okrem toho rokmi vyrástlo v ňom i presvedčenie, že pravda, ktorú v Konzultácii hlása, bola mu vnuknutá priamo od boha,⁵⁹ predpovedá príchod Eliáša, ktorý bude znamenať začiatok novej epochy ľudstva⁶⁰ a neskoršie v *Clamores Eliae* sám sa za toho Eliáša považuje.⁶¹

Túto novú cestu v chápaní pansofie začína Komenský spisom *Via Lucis*, ktorý obsahuje v podstate už všetky myšlienky neskoršej Konzultácie. V tomto novom období jeho filozofického myslenia sa ďalej rozširuje a obohacuje i vlastná pansofia, pantaxia, ktorej obraz podáva hallská Pansofia, vzhľadom na program, ktorý vyznačujú *Prodromus pansophiae*, *Dilucidatio a Pansophiae diatyposis*. Teória ľudského poznania je tu ešte viac, aby sme tak povedali, zvnútornená, t. j. vlastné poznanie stáva sa ešte viac ako predtým predovšetkým vnútornou záležitosťou ľudského ducha a zakladá sa už nielen na korešpondencii makrokozmu a mikrokozmu, ako to Komenský vyložil už v *Českej didaktike*⁶² a pridržiaval sa toho i v *Prodrome* a ďalších tzv. raných pansofických spisoch, ale je doplnená ešte učením o všeobecných vrozených pojmoch — vonkajšie popudy prebúdajúce určité poznatky, uložené už od narodenia v duši človeka, a ten opäť podľa týchto vrozených mu pojmov kontroluje poznatky prichádzajúce zvonka — a učením o prirodzenom svetle rozumu. Prvý z týchto názorov, ktorý je v podstate platónskym učením o anamnézii, čerpal Komenský z knihy Herberta z Cherbury *De veritate*, s ktorou sa oboznámil za svojho pobytu v Londýne, a vyložil ho najmä v *Panegersii a Panaugii*,⁶³ druhý poznal už z filozofie Cusanovej a utvrdil si ho a rozšíril tiež v Londýne, kde sa mu dostala do rúk *Nova de universis philosophia* od Francesca Patrizziho, jedného z popredných vtedajších hlásateľov, tzv. svetelnej metafyziky. V hallskej Pansofii sa tiež rozširuje pôvodná trojčlenná schéma pansofie: archetypus—

⁵⁸ Hlavne § 20 (*Cons.* I, 8—9), 31 (*Cons.* I, 12—13). Porov. i *Panegers.* 8, 17—18. (*Cons.* I, 73—74).

⁵⁹ Predhovor ku *Konz.* 4, 12, 18 (*Cons.* I, 4, 5), *Panegers.* 1, 1 (*Cons.* I, 18), 2, 2 (*Cons.* I, 20).

⁶⁰ Predhovor ku *Konz.* 18 (*Cons.* I, 7—8).

⁶¹ Pozri pozn. 20.

⁶² Pozri pozn. 49.

⁶³ *Panegersie*, 9, 15—17 (*Cons.* I, 86), 31 (*Cons.* I, 94—95), *Panaugie* 6, 6 (*Cons.* I 144), 11—12 (*Cons.* I, 151), 8, 5 (*Cons.* I, 167).

ektypus — antitypus, stanovená v Prodrôme,⁶⁴ čo znamená v podstate ideálny svet (metafyzika). — hmotný svet (fyzika) — svet vytvorený ľudským umením a prácou, a rozširuje sa v systém svetových vrstiev alebo pansofických svetov. Možno povedať, že sa tu spája realita vecí, t. j. pohľad na svet zvonku, ako ho v malom meradle predstavuje Janua linguarum, s obrazom vnútornej štruktúry sveta, sveta pojmov a ich vzťahov, ako ho mala podávať Janua rerum. Metafyzika Januy rerum stáva sa základom a celkovým rámcom tejto novej definitívnej koncepcie pansofie, resp. pantaxie, realita Januy linguarum náplňou tohto rámca.

Tento metafyzický rámec obrazu sveta, vykresleného v hallskej Pansofii, ktorý by sme mohli snáď nazvať hypotetickou metafyzikou, a z ktorého potom nasledujúci reálny obraz sveta vychádza a ktorého normami sa riadi, predstavuje základný gradus Pansofie, ktorý Komenský nazýva *možným svetom* (mundus possibilis), niekedy i *ideálnym svetom* (mundus idealis). Je to podľa mienky Komenského abstraktný obraz sveta vo všetkých jeho možnostiach, tak ako existoval v Bohu pred stvorením, svet in potentia, svet večných ideí v božej mysli, predvádzajúci všetky predvídané objekty sveta, ich vlastnosti, vzťahy a formy vo všetkej pravde, plnosti a poriadku. V ňom sú obsiahnuté in abstracto všetky svety, v ktorých sa tieto idey uskutočnili, všetky mundi ideati, ktoré Komenskému predstavujú proti možnému svetu stojacu realitu sveta, svet in actu.

Počet týchto mundi ideati je podľa Komenského sedem, a tvoria cyklus, ktorý vychádza od boha a zase sa k bohu vracia. Prvé tri predstavujú zostupný rad, dielo božieho stvorenia. Je to predovšetkým *pravzorový svet* (mundus archetypus), obsahujúci Komenského reálnu metafyziku, stojacu proti hypotetickej metafyzike možného sveta, t. j. reálny svet ideí existujúcich v nekonečnom bytí, v bohu, ideí platónskeho typu, ktorý jediný predstavuje pravé bytie a nezvratnú pravdu, svet ktorý sa ako skutočnosť odráža v ľudskej mysli a je i prameňom správnych a pravdivých vrozených všeobecných pojmov, inštinktov a schopností k činu, ktoré majú byť i korektívom tak pravdivého poznania, ako aj správneho konania a tým základom nápravného plánu. Realizáciu týchto ideí vykonal boh aktom stvorenia a vytvoril jednak *inteligibilný svet* (mundus angelicus), svet duchov, inteligentných bytostí, ale nehmotných, a konečne *hmotný svet* (mundus materialis), svet hmotnej prírody, ktorého vrcholom je človek, verný obraz boha, a preto nadaný nielen možnosťou všetko vedieť, ale i tvoriť rovnako ako boh.

Netreba ani poznamenávať, tento descendenčný systém svetov je novoplatónska myšlienka, hlásajúca emanáciu jednotlivých stupňov sveta pôvodnej božskej prapodstaty, ktorá sa opätuje v celom rade hermetických, kabalistických a mystických systémov, a ktorú prevzal i Campanella,⁶⁵ ktorý tu bol Komenskému bezprostredným vzorom. Pre ďalšiu časť systému svetov, pre ascendenčný rad, v ktorom svetové vrstvy vystupujú od človeka zasa nazad k Bohu a kozmický proces sa tak uzatvára do kruhu, mohol Komenský nájsť vzor v myšlienkovej

⁶⁴ § 74.

⁶⁵ *Universalis philosophia seu metaphysica rerum*. Paríž 1638, diel 2, kn. 10, kap. 1, art. 5—6 (242—246).

sfére rozenkruciánov. V tomto zmysle sa aspoň chápe arbor pansophica zmieneného už Schweighardta z Kostnice, vychádzajúca z boha ako z *primum ens*, a zostupujúca cez prírodu k mikrokozmu, k človeku, ktorý je „*omnium perfectio*“ a „*huius ratio, omnes scientias et artes comprehendens, est imago et typus sacratus, cuius archetypus est ens ultimum (scil. Deus)*“.⁶⁶ Tým je naznačené to, čo Komenský podrobne rozvádza a spresňuje. Hraničným bodom od boha vychádzajúcich a zostupujúcich svetov je človek, ktorý preberá úlohu tvorcu, kde uplatňuje svoje „*scientias et artes*“. Postupuje tu na základe poznania a pochopenia božieho ideálneho sveta, všeobecnej formy, podľa ktorej sa riadil boh v diele stvorenia, a podľa ktorej musí postupovať v svojej tvorivej činnosti i on, aby jeho dielo bolo harmonické a odpovedalo božiemu plánu. Novoplatónska epistrofé, ktorú novoplatonikovia chápali len ako pasívny odraz svetla od tmy, návrat vyžarovaného svetla do pôvodnej prapodstaty, je tu vyvolaná aktivitou človeka, a nové svetové horevzostupujúce vrstvy sú výsledkom jeho vlastnej tvorivej činnosti. Ako vidno z uvedeného príkladu Schweighardtovho pansofického stromu, ide tu azda tiež o rozenkruciánsku myšlienku, a nie je možné tu vylučovať ani vplyv nemeckej mystiky, ktorá proti pasivite novoplatónskych mystikov kládla veľký dôraz na aktivitu človeka, na význam ľudskej práce v kozmickom procese, čo sa prejavuje najmä vo filozofii Jakuba Böhma.

Prvým z týchto vzostupných radov je *svet ľudskej práce* (*mundus artificialis*), v ktorom sa opisuje tvorivá činnosť človeka, riadená normami onoho ideálneho sveta v umení a vo vede, druhým *mravný svet* (*mundus moralis*), ktorý je aplikáciou týchto večných ideí v oblasti etiky a spoločenského zriadenia, tretím *duchovný svet* (*mundus spiritualis*), ich aplikácia v náboženstve. Záverečný stupeň *večný svet* (*mundus aeternus*) podáva obraz sveta, ktorý sa navrátil po tejto ceste zase priamo pod vládu božej múdrosti, moci a spravodlivosti.

Z podaného obrazu je zrejmé, že základ koncepcie Komenského pansofie je iracionálny. Hoci vo vnútri systému nachádzame i početné racionalistické prvky — to je predovšetkým zdôrazňovanie priameho poznania na základe údajov zmyslov a rozumu, pravda, okrem viery, čo je vlastne trojica prevzatá od Campanelli, a ktorú hlásal už i skôr rozenkruciánsky mysliteľ Benedikt Figulus, veľký dôraz na názornosť, prejavujúci sa najmä v didaktických zásadách, zdanlivo senzualistický výklad zmyslového vnímania a konečne preberanie i celého radu názorov mysliteľov matematicko-mechanistickej orientácie vo výklade prírody, medzi inými i Descarta — sú to všetko len riešenia parciálnych problémov; uplatnené len v niektorých úsekoch a detailných výkladoch systému, použité len v rámci celkového iracionálneho chápania univerza. Vlastným a základným prameňom poznania je však pohľad človeka do vlastného vnútra, odhaľovanie a rozvíjanie toho, čo je v ňom už od jeho narodenia, čo je v ňom dané ako v mikrokozme korešpondujúcom s makrokozmom, čo je do neho vložené ako vrodené všeobecné pojmy, kým prostriedky senzualistické a racionalistické sú len pomôckami ako dôjsť k poznaniu onoho ideálneho poriadku, ktorý sa stáva potom vlastnou direktívou ľudskeho poznania i konania, čo čiastočne presunuje Leibni-

⁶⁶ W. Begemann, c. d., 218.

zovo stanovisko, u ktorého sa tiež mechanický výklad prírody vzťahuje len na jej vonkajšiu stránku, ktorá je len fenoménom prírody, a nie samou prírodou, a mechanická súvislosť vecí sa musí chápať so zreteľom na účel diania, na jeho vnútorný zmysel. Človek vníma okolitý svet, ale toto poznanie je chaotické, a musí sa usmerniť tým, že v týchto poznatkoch vyhľadáva večný poriadok, všeobecné idey a ich vzťahy, ako jestvujú v bohu mimo sveta a boli základnými normami stvorenia. Len ak vie vystopovať v prírode tieto zákony, je jeho poznanie správne a pravdivé, a len keď vie podľa nich sa aj správať a jeho správanie sa pohybuje v týchto normách večného poriadku, sú jeho skutky dobré a vedú ho nielen k všeobecnej náprave, ale i k osobnému šťastiu.

Ako vyplýva z tohto výkladu, základy Komenského koncepcie pansofie treba hľadať v okruhu platónsky, presnejšie, novoplatónsky orientovanej filozofie, ktorá v období porenasančnom tvorí protiklad k racionalistickej filozofii matematicko-mechanického typu, ako ho reprezentuje najmä Descartes, a je základom a východiskom druhého, pre vývin novodobej filozofie nie menej dôležitého myšlienkového prúdu, ako je karteziánsky smer. Cusanus, Paracelsus, van Helmont, Böhme, Campanella, Sennert a neskoršie Patrizzi a d'Espagnet sú mená, ktoré vplývali na rast a vývin Komenského koncepcie pansofie. Hoci v jednotlivých jej úsekoch sa usiluje postupovať racionalisticky a podať reálny obraz prírody, človeka a spoločnosti, vlastné jej základy kotvia v iracionálne a v svojich výsledkoch smerujú zase do iracionálna. Pri konkrétnejšom pohľade javí sa Komenského pansofia ako dovŕšenie rozenkruciánskych pansofií. I ona vyrástla na základoch hermeticko-paracelzovskej prírodnej filozofie, i v nej má splynúť filozofia i teológia v akúsi vyššiu vedu, vševedu, úplný a organický obraz sveta, podobný stromu, kde všetko vyrastá z jedného koreňa a je priamou analógiou tak makrokozmu, ako aj mikrokozmu, pre ktorých sa v tejto myšlienkovvej sfére používa ten istý symbol. Podobne ako rozenkruciánom, tak aj Komenskému pre-rastá táto vševeda vo všenápravu, a tá práve tak ako u nich je aj u neho motivovaná chiliasticky. Komenského pansofia, najmä vo svojom treťom vývojovom štádiu, ako nám ju predvádza Konzultácia, rodí sa z ducha mystiky a vyúsťuje v mysticky, chiliasticky a revelacionisticky určené ciele.

К ВОПРОСУ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КОНЦЕПЦИИ ПАНСОФИИ У Я. А. КОМЕНСКОГО

Яромир Червенка

Понятие пансофии у Коменского в течение времени меняет свое содержание и объем. Сначала его пансофия, которую он называет *Janua regum*, должна быть лишь учебником и представлять собой метафизический противоположный „деловой“ *Janua linguarum*. С середины тридцатых годов он представляет себе пансофию как новую систему науки, содержащую в себе все человеческое знание, приведенное в органический порядок, который соответствует

органической структуре универсума. С начала сороковых годов его пансофийское стремление превращается в проект общего, на всезнании основанного улучшения человечества, выражением которого становится „Всеобщий совет об улучшении дел человеческих“. Хотя Коменский с идеей пансофии приходит уже в начале тридцатых годов, надо предположить, что эта идея созревала в нем задолго до этого. Первый импульс он получил, вероятно, уже во время учебы в Херборне от своих учителей Алстеда и Пискатора, конкретно это была идея энциклопедизма и хилиазма и также познание парацельсовско-херметической философии, которая положила основы позднейшей природно-философской ориентации.

Вернувшись на родину, он познакомился с философией Августина и Кузанского, что означало его окончательный расход с аристотелизмом и приклон к неоплатонизму. В этом его еще больше укрепило изучение сочинений идейного круга Братства Розового креста, которые ему приблизил И. В. Андро, и немецких мистиков, а именно Якоба Беме. Из круга розенкрейцеров Коменский, вероятно, перенял и термин „пансофия“ и, может быть, и хилиастическую мотивацию проповедуемого ими всеобщего улучшения, парацельсовско-херметически ориентированная природная философия дала ему основу для органической картины мира в его собственной природной философии, которая вместе с метафизикой и дидактикой становится отправным пунктом концепции пансофии, как новой системы науки. После его возвращения из Англии к мотиву всезнания присоединяется и мотив всеобщего улучшения, а собственная пансофия (пантаксия) становится составной частью пансофии в более широком смысле как всеобщего улучшения человечества, которое должно осуществиться так, что всем людям будет предоставлено пансофийское образование, вследствие чего улучшится моральное состояние во всем мире — в блаженном тысячелетии перед новым приходом Христа.

Хотя нельзя отказать Коменскому в оригинальности, что же касается как его концепции пансофии, так и способов ее разработки, кажется вероятным, что по сути дела — что касается философского аспекта и хилиастически мотивированной идеи всеобщего улучшения — он принимает и завершает идеи розенкрейцеров.

TO THE QUESTION OF ORIGIN AND DEVELOPMENT OF KOMENSKÝ'S PANSOPHY

Jaromír Červenka

Komenský's idea of pansophy changes its contents and extent in the course of the time. At first his pansophy, which he called *Janua rerum*, ought to have been only a textbook and ought to have formed a metaphysical reflection of the „matter-of-fact“ *Janua linguarum*. From the late thirties Komenský envisaged it as a new system of science comprising in itself all human knowledge arranged in an organic order that corresponds to the organic structure of the universe. From the early forties his pansophic efforts were extended into a project of a general, based on all-knowing, improvement of mankind the expression of which is his „General Consultation on Improvement of Human Things“. Though Komenský introduced the idea of pansophy as early as in the early thirties, it should be taken for granted that it had been ripening in him long before. The first impulse may have come as early as during his studies in Herborn from his teachers Alsted and Piscator, and it was particularly the idea of encyclopedism and chiliasm as well as his knowledge of Paracelsus-Hermetic philosophy that had laid foundations to his later natural-philosophical orientation. After his return to his native country,

Komenský got acquainted with Augustine's and Cusa's philosophy, which meant his definite departure with Aristotelianism and inclination to Neoplatonism. He confirmed himself in it by studying the writings of the Rosy Cross Brotherhood, intermediated to him by J. V. Andreae, and of the German mysticists namely Jakob Böhme. It is probably from the circle of the Rosencrucians that he took over the term „pansophy“ and perhaps also the chiliastic motivation of all-improvement proclaimed by them; the Paracelsus-Hermetic orientated nature philosophy gave him a foundation for the organic image of the world in his own nature philosophy, which later on together with metaphysics and didactics became the starting-point of the conception of pansophy as a new system of science. After his return from England to the pansophic motive also the all-improving motive was added, and the pansophy proper (pantaxia) became a part of pansophy that was to be realized by means of bestowing pansophic education upon all people and thus improving the moral standard all over the world — in the blissful millenium before Christ's return. Though Komenský's originality cannot be denied either in his conception of pansophy or in the kinds of its ellaboration, it seems to be likely that as far as both the philosophical aspect and the chiliastic motivated idea of all-improvement are concerned they represent essentially a following and completion of the Rosencrucian ideas.